

Καλησπέρα σας και καλώς ήλθατε στην παρουσίαση του βιβλίου μας! Μετά την πολύ ενδιαφέρουσα ομιλία του Αχιλλέα, εγώ θα επικεντρωθώ αποκλειστικά σε μία περίοδο: τις τελευταίες μέρες της ελληνικής Σμύρνης, και μαζί και της Προκουμαίας όπως την γνώρισαν οι Σμυρνιοί. Θα παρακολουθήσουμε μαζί την επάνοδο των Τούρκων, το μαρτύριο του μητροπολίτη Χρυσοστόμου, το δράμα των προσφύγων, τη Μεγάλη Φωτιά που κατέκαψε τη Σμύρνη και την Έξοδο των Χριστιανών, πάντα σε σχέση με συγκεκριμένα κτήρια της Προκουμαίας.

N3 – Café Φώτη

Λίγο πριν το μεσημέρι της 9ης Σεπτεμβρίου 1922, ο τουρκικός στρατός έμπαινε θριαμβευτής στη Σμύρνη, περνώντας από την Προκουμαία. Κάποιοι Χριστιανοί παρακολουθούσαν μουδιασμένοι την ώρα που άλλοι, πανικόβλητοι, έτρεχαν δεξιά και αριστερά, προς τις παρόδους, όπου έβλεπαν μια ξένη σημαία, ένα σπίτι, μια προφυλαγμένη γωνιά. Αντίθετα, η πρώτη εντύπωση αρκετών ξένων ήταν θετική, όπως εκείνη του Αμερικανού προξένου *George Horton*, που περιέγραψε τους πρώτους αυτούς Τούρκους στρατιώτες ως στιβαρούς, καλοταϊσμένους και φρέσκους, που παρέλαυναν με απόλυτη τάξη.

Σε αρκετές πηγές αναφέρεται ότι ανάμεσα στους πρώτους Τούρκους που μπήκαν εκείνο το πρωί στη Σμύρνη ήταν και οι τσέτες του Κιορ Πεχλιβάν, διαβόητου ανάμεσα στους Χριστιανούς για την αγριότητά του. Σε κάποιες πηγές μάλιστα αναφέρεται κι ένας ο όρκος που είχε κάνει, όπως για παράδειγμα στη μαρτυρία ενός 11χρονου τότε παιδιού:

«Ορισμένα κτίρια είχανε κόκκινες σημαίες. Και μπροστά στο “Καφέ Φώτη” είδαμε πως στεκότανε ένα ιππικό με κόκκινες πάλι σημαίες. Τότε καταλάβαμε πως το κακό που περιμέναμε είχε συντελεστεί, και δεν προλάβαμε να φύγουμε.

Το γιατί είχε σταθεί το ιππικό αυτό μπροστά στο “Καφέ Φώτη”, μάθαμε ύστερα, πως ένας αξιωματικός του γύρεψε να τού σερβίρουνε από εκεί μέσα έναν ραχατλίδικο καφέ να τότε πιεί. Γιατί το ‘χε ορκιστεί, άμα θα ‘μπαινε στη Σμύρνη, να τον έπινε εκεί μπροστά στο ξακουστό εκείνο καφενείο του “Μπιριντζί κορντόν”, όπως ονομάζανε την προκουμαία οι Τούρκοι.

Το ιππικό αυτό δεν άργησε να ξεκινήσει. Εμείς, απ’ το φόβο μας, σταθήκαμε κολλητοί σ’ ένα κτίριο της προκουμαίας. Το ίδιο κάνανε και κάτι λίγοι Ρωμιοί που δεν προλάβανε να χωθούνε σε παρασόκακα. Και καθώς αυτό περνούσε από μπροστά μας και τραβούσε για το Κονάκι, είδαμε πως οι καβαλάρηδες ήτανε τσέτες, κακοντυμένοι, με γουρουνοτσάρουχα στα ποδάρια και το σπαθί στο χέρι. Και φωνάζανε “κόρκμαγιν, κόρκμαγιν”, δηλαδή μη φοβόσαστε, για να δείξουνε πως δεν είχανε σκοπό να σκοτώσουνε.»

Όμως τα λόγια αυτά των Τούρκων, και μαζί και οι ελπίδες των Χριστιανών για μια ομαλή μετάβαση εξουσίας, επρόκειτο πολύ σύντομα να διαψευστούν.

Υ2 – Διοικητήριο (Κονάκι)

Με το κτήριο του Διοικητηρίου έχει συνδεθεί ο μαρτυρικός θάνατος του Μητροπολίτη Χρυσσοτόμου, για τον οποίο έχουν γραφτεί πολλά και από διάφορους.

Ας ακούσουμε εδώ μια σχετικά άγνωστη μαρτυρία, που προέρχεται από τον πρώην Ρώσο πρόξενο στη Σμύρνη, *Andrei Dmitrievich Kalmykon*, ο οποίος κατά δήλωση του υπήρξε αυτόπτης του τραγικού τέλους του Χρυσσοτόμου:

«Ήμουν στον μεγάλο διάδρομο στην κορυφή της κύριας σκάλας, όταν ο Μητροπολίτης βγήκε από την επίσκεψή του στον Βαλή [Νουρεντίν πασά]. Ο διάδρομος ήταν γεμάτος Τούρκους κάθε είδους, με κάποιους απ' αυτούς να δείχνουν απειλητικοί. Από το γεγονός ότι [ο Χρυσόστομος] δεν συνοδευόταν πλέον από χωροφύλακες θεωρήθηκε ότι δεν είχε λάβει κανενός είδους χάρη ή προστασία από την Κυβέρνηση. Αμέσως τον περικύκλωσε ένας αναστατωμένος όχλος που τον χλεύαζε και τον έσπρωχνε καθώς κατέβαινε τις σκάλες προς τον διάδρομο του ισογείου. Από εκεί τον ώθησαν έξω απ' τις πόρτες που οδηγούσαν στην πλατεία, και στη συνέχεια στον πλαϊνό δρόμο του Διοικητηρίου που πήγαινε προς τα ανατολικά. Καθώς μπήκε σ' αυτόν τον δρόμο, ο όχλος αυξήθηκε και αγρίεψε, χτυπώντας τον με γροθιές, πετώντας του διάφορα πράγματα και σκίζοντας τα ενδύματά του. Τον έσπρωχναν σ' αυτόν τον δρόμο που οδηγούσε στην κύρια οδό της τουρκικής εμπορικής συνοικίας, χτυπώντας τον συνέχεια και πετώντας του πέτρες. Τα ρούχα του σκίζονταν όλο και περισσότερο και, όταν έφθασε στον δρόμο που έστριβε νότια προς τον λόφο ανάμεσα στα τουρκικά νεκροταφεία και στη συνέχεια προς [τη συνοικία] Εσρέφ Πασά, τον οδήγησαν στην πλαγιά του λόφου προς εκείνη την κατεύθυνση. Κάποιες φορές παραπατούσε, αλλά πάντα σηκωνόταν και προχωρούσε κάτω απ' την πίεση του όχλου. Εκείνη την ώρα ήταν φανερό ότι είχε φτάσει στα όρια των αντοχών του, και μόλις έφτασε στο σημείο "Ίκί Τσεσμελίκ" ([που σημαίνει] το μέρος με τις δύο κρήνες, έπεσε και δεν ξανασηκώθηκε. Ακολουθούσε μεγάλο πλήθος που δεν συμμετείχε στις βιαιοπραγίες του όχλου. Όταν έπεσε για τελευταία φορά, ξέσκισαν όλα σχεδόν τα υπόλοιπα ρούχα του και, καθώς έφευγα, είχαν αρχίσει να σκάβουν ένα τάφο στο τουρκικό νεκροταφείο στο πλάι του δρόμου.»

R8 – Μέγαρο Oriental Carpet

Στο μεγαλοπρεπές τετραώροφο μέγαρο της Oriental Carpet, του κολοσσού των χαλιών, είχε εγκατασταθεί τις μέρες πριν από τη μεγάλη πυρκαγιά το αρχηγείο των Βρετανών πεζοναυτών.

Σύμφωνα με Βρετανούς αξιωματικούς, ήδη το απόγευμα της 9ης Σεπτεμβρίου, της ημέρας δηλαδή της εισόδου του τουρκικού στρατού στην πόλη, Τούρκοι στρατιώτες, καθώς και πολίτες με κόκκινα περιβραχιόνια, σκάλιζαν τους μπόγους που είχαν εγκαταλείψει οι πρόσφυγες μπροστά απ' το κτήριο. Η λεηλασία των αποσκευών των προσφύγων από άτομα με κόκκινα περιβραχιόνια συνεχίστηκε και την επομένη, 10 Σεπτεμβρίου.

Εκείνο το πρωί, καμιά εκατοστή στρατιώτες, μαζί με πολίτες, άνοιγαν καταστήματα και σπίτια στο λεγόμενο Αραπιάν Τσαρσί, τον εμπορικό δρόμο στο πλάι του βρετανικού αρχηγείου, και πετούσαν έξω μπόγους. Είχαν και κάρα μαζί τους για να φορτώνουν τα λάφυρα, και όταν τα γέμιζαν περνούσαν μ' αυτά μπροστά από το αρχηγείο. Το θράσος τους μάλιστα ήταν τέτοιο που σε μία περίπτωση πέταξαν κουτιά με τσιγάρα στους Βρετανούς ναύτες, προφανώς κλεμμένα.

Τις ίδιες ώρες συνέβαιναν και φόνοι μπροστά στα μάτια των Βρετανών ναυτών, όπως εκείνος ενός Αρμενίου που κατά τις οκτώ το πρωί πυροβολήθηκε στην πλάτη από Τούρκο στρατιώτη καθώς άνοιγε το κατάστημά του στην προκουμαία. Ένας Βρετανός υπαξιωματικός, που ήταν αυτόπτης στο περιστατικό, είδε λίγο πριν το μεσημέρι έναν ακόμη άνδρα να πυροβολείται από αγνώστους και να πέφτει νεκρός λίγο δεξιά από το αρχηγείο τους, την ώρα που συνομιλούσε με σπαστά αγγλικά με τους Βρετανούς φρουρούς.

Για ν' αποφύγουν τις ληστείες και τους βιασμούς, πολλοί πρόσφυγες κατέφευγαν σε μαούνες, είτε δεμένες στην προκουμαία είτε στα ανοιχτά. Οι Βρετανοί παρείχαν βοήθεια στους πρόσφυγες μιας μαούνας που ήταν δεμένη μπροστά στο αρχηγείο τους, όμως όσοι είχαν καταφύγει σε άλλες μαούνες, ιδίως σε όσες βρίσκονταν στα ανοιχτά, έμεναν χωρίς τροφή και νερό για μεγάλα διαστήματα.

Το εντυπωσιακό μέγαρο της Oriental Carpet άρπαξε φωτιά και κάηκε τη νύχτα της δεύτερης μέρας της φωτιάς, παρά την προσπάθεια των Βρετανών ναυτών που είχαν ανέβει στη στέγη του κτηρίου και το κατάβρεχαν με νερό για να το σώσουν. Μαζί του κάηκαν χαλιά αξίας ενός εκατομμυρίου λιρών, ο δε καπνός και η μυρωδιά του καμένου μαλλιού απλώθηκαν σ' ολόκληρη την περιοχή.

J18 - K1 – Οικίες Ζηρίνη - Ψαλτώφ

Στη φωτογραφία αυτή, τραβηγμένη στις 9 Σεπτεμβρίου 1922, βλέπουμε το τουρκικό ιππικό να παρελαύνει μπροστά απ' τα σπίτια της Προκουμαίας κατά την είσοδό του στη Σμύρνη.

Σε ένα από τα δύο σπίτια στα δεξιά της φωτογραφίας, την οικία Ζηρίνη αριστερά απ' τον κάθετο δρόμο ή την οικία Ψαλτώφ δεξιά, κατέλυσε τις μέρες πριν από τη φωτιά ο Μουσταφά Κεμάλ, ο Τούρκος αρχιστράτηγος. Την ώρα που ξέσπασε η πυρκαγιά, ο Κεμάλ διέμενε ακόμη σε ένα από αυτά. Παρατηρώντας απ' το μπαλκόνι του σπιτιού τη φωτιά, ο Κεμάλ σχολίασε στους νεαρούς αξιωματικούς που τον συνόδευαν: *«Παιδιά, κοιτάξτε καλά το θέαμα! Οι φλόγες αυτές σηματοδοτούν το τέλος μιας εποχής και την αρχή μιας άλλης. Καθώς όλες οι αμαρτίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας εξαγνίζονται με τη φωτιά, δηλώνεται σ' ολόκληρο τον κόσμο η ίδρυση του νέου τουρκικού κράτους και η εξύψωση του τουρκικού έθνους.»*

Η εξέλιξη της φωτιάς

Ας αφήσουμε τώρα για λίγο την προκουμαία, και ας δούμε πώς ξεκίνησε και πως εξελίχθηκε η μεγάλη φωτιά της Σμύρνης.

Η πρώτη εστία που δεν κατάφεραν να σβήσουν οι πυροσβέστες άναψε λίγο μετά τις 12 το μεσημέρι της 13ης Σεπτεμβρίου (νέο ημερολόγιο) στη νοτιοανατολική γωνία της Αρμενικής συνοικίας, που στον χάρτη είναι βαμμένη με πράσινο. Γρήγορα η φωτιά εξαπλώθηκε υποβοηθούμενη από τον άνεμο, αλλά και από νέες, ανεξάρτητες εστίες που άναβαν συνέχεια παντού, για να κατακάψει τελικά πάνω από τη μισή Σμύρνη.

Στους χάρτες είναι σημειωμένα με κόκκινες διακεκομμένες γραμμές τα όρια της εξάπλωσης της φωτιάς σε διάφορες χρονικές στιγμές: όσο πιο λεπτές είναι οι γραμμές αυτές, τόσο αργότερα έφτασε η φωτιά στα σημεία εκείνα.

Αν και δεν είναι το θέμα μας εδώ να αναδείξουμε τους υπεύθυνους, από την έρευνά μου προκύπτει ξεκάθαρα το συμπέρασμα ότι η Σμύρνη πυρπολήθηκε από τους Τούρκους.

M4-M5 – Κινηματοθέατρα Ετουάλ & Πάνθεον

Σύμφωνα με πολλές μαρτυρίες, η φωτιά έφτασε στην Προκουμαία γύρω στα μεσάνυχτα, και συγκεκριμένα στο σημείο όπου βρίσκονταν τα δύο σινεμά, το Ετουάλ και το Πάνθεον. Εκείνη την ώρα η Προκουμαία ήταν κατάμεστη από πρόσφυγες που είχαν πίσω τους τη φωτιά, μπροστά τη θάλασσα, και στα δύο άκρα τουρκικά μπλόκα με πολυβόλα που εμπόδιζαν τον κόσμο να διαφύγει.

Ένας Λεβαντίνος αυστριακής καταγωγής βρέθηκε ανάμεσα στα πλήθη στην Προκουμαία, προστατεύοντας τις υπηρέτριες της οικογένειάς. Αργότερα περιέγραψε τα όσα έζησε σε μια επιστολή προς τους συγγενείς του:

«Φανταστείτε ένα πλήθος τόσο πυκνό, ώστε δεν μπορούσες να φτάσεις στο έδαφος με τα πόδια σου και στριφογύριζες σαν κόκκος άμμου σε ανεμοστρόβιλο. Ανάμεσα σε διαπεραστικές κραυγές και χτυπήματα, οι άνθρωποι έπεφταν στη θάλασσα. Ο καπνός ήταν τόσο καυτός που, στον λόγο μου, ένιωθα τα σωθικά μου να καίγονται.»

Συγκλονιστική είναι και η περιγραφή ενός Βρετανού εμπόρου χαλιών για τα όσα έβλεπε από τη γέφυρα του εμπορικού πλοίου όπου είχε καταφύγει:

«Εκεί, ανάμεσα στη φλεγόμενη πόλη και το νερό, ήταν συγκεντρωμένοι πάνω από 50.000 Έλληνες και Αρμένιοι. Οι άτυχοι πρόσφυγες, 13-14 σειρές σε βάθος, σπρώχονταν πέρα-δώθε μες στην αφόρητη κάψα. Με τους μπόγους στα χέρια τους να φλέγονται, τρελαμένοι άνδρες, γυναίκες και παιδιά πάλευαν να ξεφύγουν, πηγαίνοντας κατά κύμα μια εδώ, μια εκεί και πέφτοντας κάποτε και στο νερό, πιο πολύ νεκροί παρά ζωντανοί.»

Παρόμοια είναι και η μαρτυρία ενός Έλληνα πρόσφυγα, που βρισκόταν εκείνη την ώρα πιο κοντά, στην ταράτσα ενός ξενοδοχείου στην Προκουμαία:

«Στην προκουμαία είχε μαζευτεί ο ξεσπιτωμένος κόσμος που ήρθε απ' τους καιγόμενους Ρωμιομαχαλάδες, να προστεθεί κι αυτός στους πρόσφυγες που, αφήνοντας τα χωριά τους, κατεβήκανε στη Σμύρνη με τη μάταιη ελπίδα πως εδώ θα 'χανε ασφάλεια. Και δεν άκουγες παρά μια βουή, που 'βγαινε απ' την ανθρωποθάλασσα. Και, πού και πού στριγκλιές και ξεφωνητά. Ξεχείλα, σ' όλο το μάκρος της, η προκουμαία. Όσοι βρισκόντουσαν στην ακροθαλασσιά ήτανε σε κίνδυνο, γιατί μια παραμικρή μετακίνηση του στριμωγμένου κόσμου μπορούσε να τους ρίξει στη θάλασσα.»

Με τα ίδια μου τα μάτια είδα μια τέτοια μετακίνηση, που έριξε στη θάλασσα καμιά πενηνταριά ανθρώπους. Και, καθώς ήτανε νύχτα, οι καημένοι άλλοι πνιγήκανε κι άλλοι, που μπορέσανε να κρατηθούνε απάνω στο νερό, φωνάζανε “βοήθεια, βοήθεια, πνιγόμαστε”. Ποιος όμως θα πήγαινε να τους σώσει, γιατί ο καθένας κοίταζε τώρα τον εαυτό του μόνο. Αυτό είχε γίνει μπροστά στο ξενοδοχείο μας, σε μια φωτισμένη ατμόσφαιρα απ’ το αντιφέγγισμα του κόκκινου ουρανού. Δευτέρα παρουσία, θα ’λεγε κανείς.»

E1-F6 – Μπέλλα Βίστα: Καταφύγια προσφύγων

Ένα άτομο που έπαιξε σημαντικό ρόλο στην περίθαλψη και αργότερα στη διάσωση των προσφύγων ήταν ο Asa Jennings, ένα στέλεχος της αμερικανικής ΧΑΝ. Ο γιατρός Δημήτριος Μαρσέλλος, που πρόλαβε να φύγει από τη Σμύρνη λίγο προτού φτάσουν οι Τούρκοι, του είχε παραχωρήσει το σπίτι του, αριστερά στα σχέδια, για να το αξιοποιήσει όπως εκείνος έκρινε καλύτερα. Ο Jennings το μετέτρεψε σε νοσοκομείο όπου περιέθαλπε ετοιμόγεννες γυναίκες, και καταφύγιο όπου έκρυβε κορίτσια που κινδύνευαν με ατίμωση και θάνατο, αν έπεφταν στα χέρια Τούρκων ατάκτων. Αργότερα φρόντισε μάλιστα να επιταχθούν για τον ίδιο σκοπό και άλλα σπίτια ανάμεσα στο δικό του και στο μέγαρο όπου είχε μεταφερθεί μετά τη φωτιά το Αμερικανικό προξενείο, δεξιά στα σχέδια. Η παρουσία ένοπλων Αμερικανών ναυτών προφύλαξε όχι μόνο όσους ήταν μέσα στα σπίτια-καταφύγια, αλλά και πολλούς που βρίσκονταν μπροστά τους, στην Προκουμαία. Καταλυτικός ήταν αργότερα και ο ρόλος του Jennings στο να βρεθούν τα πλοία που θα απομάκρυναν τους πρόσφυγες από τη Σμύρνη.

Στην περίθαλψη, αλλά και στην απομάκρυνση των προσφύγων βοήθησε και η Αμερικανίδα γιατρός Esther Lovejoy, που ήταν εγκατεστημένη στο σπίτι ακριβώς αριστερά από το νέο Αμερικανικό προξενείο. Τις νύχτες ήταν σχεδόν αδύνατο να κοιμηθεί:

«Κάθε νύχτα ουρλιαχτά που πάγωναν το αίμα σάρωναν εκείνη την προκουμαία της φρίκης, τέτοια που ούτε ο Δάντης δεν είχε φανταστεί ποτέ ότι ακούγονται στην Κόλαση. Έμαθα από τη συγκάτοικό μου τι σήμαιναν αυτά τα ξεφωνητά. Όταν, με την κάλυψη του σκότους, Τούρκοι τακτικοί και άτακτοι [στρατιώτες] έρχονταν απ' τα ερείπια στην προκουμαία με σκοπό να ληστέψουν τους πρόσφυγες ή ν' αρπάξουν τα κορίτσια τους, εκατό χιλιάδες ή και πιο πολλές φωνές κραύγαζαν μαζί για φως, ώσπου να ρίξουν τα πολεμικά πλοία στο λιμάνι τους προβολείς τους πέρα-δώθε κατά μήκος της προκουμαίας, και οι ληστές ν' αποσυρθούν και πάλι στα ερείπια.»

R4 – Αποθήκες Paterson

Τον Σεπτέμβριο του 1922, όπως προκύπτει από τα αρχεία του Αμερικανικού Υπουργείου Εξωτερικών, οι επί της προκουμαίας αποθήκες της Paterson & Co. ήταν γεμάτες με άλευρα και άλλα προϊόντα, έπειτα και από την πολύ πλούσια σοδειά εκείνης της χρονιάς. Αν και γλίτωσαν σχεδόν εξ ολοκλήρου από την πυρκαγιά, είναι σίγουρο ότι θα είχαν λεηλατηθεί όπως τόσες άλλες περιουσίες ιδιωτών, αν οι αμερικανικές ανθρωπιστικές οργανώσεις, υπό την αιγίδα του προξενείου των ΗΠΑ, δεν αποφάσιζαν να τις προστατέψουν με τη βοήθεια ναυτικών αγημάτων. Σκοπός τους ήταν να χρησιμοποιήσουν το περιεχόμενό τους για να συνδράμουν τους χιλιάδες πρόσφυγες που είχαν υπό την προστασία τους. Εξάλλου, από τα διπλωματικά αρχεία των ΗΠΑ προκύπτει ότι εκείνη τη χρονική στιγμή οι αποθήκες αυτές ήταν μία από τις ελάχιστες πηγές τροφίμων στις οποίες μπορούσαν να ελπίζουν, καθώς η εσκεμμένη απαίτηση των νέων τουρκικών αρχών για υψηλότατους δασμούς στα εισαγόμενα τρόφιμα έκανε απαγορευτική την προσέγγιση οποιουδήποτε πλοίου ανεφοδιασμού, την ίδια ώρα που για εκατοντάδες χιλιάδες χριστιανούς ήταν επείγουσα η ανάγκη παροχής επισιτιστικής βοήθειας.

Ο συντονισμός της επιχείρησης επισιτισμού ανατέθηκε σε ένα πρόσωπο που έχαιρε μεγάλης εκτίμησης από τις τουρκικές αρχές, τους επαγγελματίες και την κοινότητα των Λεβαντίνων, τον Chester Griswold. Τις κρίσιμες μέρες του Σεπτεμβρίου του 1922, ο Griswold, ο οποίος είχε διοριστεί γραμματέας της Επιτροπής Ανακούφισης για τους πρόσφυγες, όχι μόνο ανέλαβε να συγκεντρώσει τα τρόφιμα —κυρίως άλευρα— τα οποία έπαιρναν από τις αποθήκες στην προκουμαία για να τα μοιράσουν στους πρόσφυγες ή να ψήσουν ψωμί, αλλά του εμπιστεύθηκαν και τα χρήματα που αντιστοιχούσαν στην αξία τους. Εκείνος με τη σειρά του, αφού ηρεμούσαν τα πράγματα, θα τα απέδιδε στους νόμιμους δικαιούχους, δηλαδή στους Paterson και σε όσους άλλους αποθήκευαν άλευρα εδώ, και οι οποίοι λόγω της έκρυθμης κατάστασης είχαν εξαφανιστεί για να σωθούν. Ωστόσο κάτι τέτοιο φαίνεται ότι δεν συνέβη ποτέ, καθώς γνωρίζουμε τις επανειλημμένες προτροπές αργότερα του Αμερικανικού Προξενείου Σμύρνης προς τον Griswold να διευθετήσει το θέμα.

Z1 – Αυτοκρατορικοί Στρατώνες

Το συγκρότημα των Στρατώνων, το λεγόμενο Σαρή Κισλά, γνώρισε και δόξες, όταν εδώ κυμάτιζε η ελληνική σημαία κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Κατοχής και Διοίκησης, αλλά και δράματα, όταν αποτέλεσε τόπο συγκέντρωσης των Ελλήνων και Αρμενίων αιχμαλώτων ανδρών, πριν οδηγηθούν στο εσωτερικό. Προτού τους εκτοπίσουν όμως, οι Τούρκοι φρουροί τους λήστευαν, τους ξυλοκοπούσαν, και πολλές φορές τους σκότωναν.

Ένας πρόσφυγας από το χωριό Ναρλίντερε θυμάται:

«Εκεί [στη Σμύρνη] μας πιάσανε, μας πήγαν στον κισλά. Μείναμε τρεις τέσσερις μέρες, άλλοι πιο πολύ, άλλοι πιο λίγο. Δεν μας αφήνανε να ησυχάσουμε με το “τσικάρ παρά”. Αυτό πά’ να πει, στα τούρκικα, “βγάλε παράδες”. Σαν βράδιαζε, οι σκοποί βγάζαν όσους θέλαν, τους γδύναν ως το πετσί, τους σκότωναν και τους πετούσαν στη θάλασσα. Την άλλη μέρα εμείς βλέπαμε στη θάλασσα τους σκοτωμένους, που ήταν πήχτρα, μοιάζαν σαν τα αρνιά που πλαγιάζουν. Μας έζωσε μαύρη απελπισία».

Από τους στρατώνες δεν έλειπαν και μερικές γυναίκες για να «διασκεδάσουν» οι φρουροί, σύμφωνα με κάποιον άλλο πρόσφυγα από τα Σώκια, που είχε αιχμαλωτιστεί και φυλακιστεί κι αυτός εκεί:

«Στον στρατώνα, μαζί με τους άνδρες κρατούσαν και 40 περίπου Αρμενίδας γυναίκας και κορίτσια. Κάθε βράδυ, ερχόντουσαν Τούρκοι στρατιώτες και τις εβίαζαν. Φαίνεται δε ότι τις βασάνιζαν, γιατί ακούγαμε σπαρακτικές κραυγές...»

Στην πλατεία μπροστά από τους στρατώνες και το Διοικητήριο στήνονταν κρεμάλες, σύμφωνα με τη μαρτυρία της Κατίνας Βιολιτζοπούλου:

«Μείναμε 16 μέρες στην παραλία νηστικοί. Μια μέρα μας δώσανε ελευθερία, να πάμε στο Τιρκιλίκι, στον Τουρκομαχαλά, να πάρουμε ψωμί. Καθώς πηγαίναμε, βλέπουμε έξω από το διοικητήριο κρεμασμένοι, γυναίκες κι άντρες, γεμάτη η αυλή. Μας πιάνει φόβος. Όλος ο κόσμος που πήγαινε για ψωμί γύρισε πίσω. Ούτε ψωμί, ούτε τίποτα.»

Τη διαδικασία των εκτελέσεων περιέγραψε ο γαμπρός κάποιου καταδικασμένου σε θάνατο:

«Την παραμονή λοιπόν του θανατά, του ξουρίσανε μαλλιά, μουστάκια και φρύδια. Και, ανήμερα πριν ξημερώσει, του βάλανε την άσπρη πουκαμίσια του μελλοθάνατου. Του κρεμάσανε εμπρός στο λαιμό ένα χαρτόνι με γραμμένη απάνω την καταδίκη του. Και με ξεκουντιές τόνε πήγανε από κάτω απ’ την κρεμάλα. Την ώρα λοιπόν που του περνούσανε τη θηλιά του σκοινιού τριγύρω απ’ το λαιμό, τους λέει, “δε λυπάστε τα παιδιά μου και τη γυναίκα μου;” κι έκλαιγε.

Εκείνος όμως που έκανε το δήμειο, έφερε ευθύς μια καρέκλα και του λέει, ν' ανεβεί απάνω σ' αυτή και να σταθεί όρθιος. Και μόλις ανέβηκε, τότε ο δήμιος αυτός δίνει ευθύς μιαν απότομη κλωτσιά στην καρέκλα να φύγει απ' τη θέση της. Κι έτσι, το κορμί του κρεμασμένου βρέθηκε στον αέρα. Και, καθώς βάρυνε να πέσει, το σκοινί από πάνω το κράτησε, η θηλιά τού σφίγγει το λαιμό, τον πνίγει κι η γλώσσα και τα μάτια πετιούνται έξω. Ήτανε λεβέντης μεγαλόσωμος και το σκοινί δεν άντεξε κι έσπασε. Το κορμί σωριάστηκε καταγής. Κι άμα ξημέρωσε, καθώς περνούσανε από κει Αμερικάνοι πεζοναύτες, σταθήκανε και το κοιτάζανε, και κουνούσανε το κεφάλι.»

Σιδηροδρομική αποβάθρα Πούντας

«Φέρτε πλοία και πάρτε τους απ' τη χώρα. Είναι η μόνη λύση», δήλωσε στους Αμερικανούς ο Νουρεντίν πασάς, όταν εκείνοι, πριν από τη φωτιά, του ζήτησαν να πάρει μέτρα για να επιστρέψουν οι πρόσφυγες του εσωτερικού με ασφάλεια στις εστίες τους. Μετά τη φωτιά και την προκήρυξη του Νουρεντίν περί εκτοπισμού στο εσωτερικό όσων προσφύγων θα παρέμεναν στη Σμύρνη μετά τις 30 Σεπτεμβρίου 1922, η ανάγκη απομάκρυνσής τους έγινε ιδιαίτερα επιτακτική.

Πράγματι, με τη μεσολάβηση των Αμερικανών, από τις 24 Σεπτεμβρίου άρχισαν να καταφθάνουν στην αποβάθρα της Πούντας ελληνικά και βρετανικά πλοία για να εκκενώσουν τους πρόσφυγες.

Δύο φράχτες χώριζαν την προκουμαία από την αποβάθρα. Πάνω στην τελευταία είχαν στηθεί άλλοι τρεις φράχτες με στενές πύλες, σε απόσταση 200-300 μέτρων ο ένας απ' τον άλλον. Οι πρόσφυγες ήταν αναγκασμένοι να περνούν απ' αυτές τις πύλες, κι εκεί ήταν που οι Τούρκοι εντόπιζαν και συλλάμβαναν όλους τους άνδρες στρατεύσιμης ηλικίας για να τους εκτοπίσουν στο εσωτερικό. Μόνο ηλικιωμένοι και γυναικόπαιδα επιτρεπόταν να περάσουν, υποστηρίζοντας άρρωστους γονείς και κουβαλώντας στην πλάτη μικρά παιδιά, καθώς και όσα επίγεια αγαθά είχαν καταφέρει να σώσουν απ' τη φωτιά.

Μια Σμυρνια πρόσφυγας έδωσε μια εικόνα του χάους που επικρατούσε: «Ο κόσμος σάστισε, άλλα έπρεπε να πάρουν κι άλλα πήραν, πετούσαν τα παιδιά τους και κρατούσαν τους μπόγους, κι άλλοτε πετούσαν τα ασημικά τους και κρατούσαν ασήμαντα πράματα.»

Η Αμερικανίδα γιατρός *Esther Lovejoy* ήταν μάρτυρας σε πολλές ληστείες που διαπράχθηκαν από Τούρκους στρατιώτες στην αποβάθρα της Πούντας. Κάποια στιγμή, στις 26 Σεπτεμβρίου, ένας Αμερικανός κάτοικος Σμύρνης που τη συνόδευε διαμαρτυρήθηκε γι' αυτό σε έναν περαστικό Τούρκο αξιωματικό, κι εκείνος απείλησε τους παραβάτες και τους ράβδισε επιδεικτικά στην πλάτη, αναγκάζοντάς τους να σταματήσουν προσωρινά. Όμως αμέσως μόλις απομακρύνθηκε, οι ληστείες συνεχίστηκαν. Καθώς η συμπεριφορά του αξιωματικού τής φάνηκε κάπως θεατρinίστικη, η *Lovejoy* άρχισε να τον παρακολουθεί, και τελικά η επαγρύπνησή της ανταμείφθηκε. Είδε τον Τούρκο ν' αρπάζει απ' το χέρι έναν ηλικιωμένο άνδρα που φαινόταν αρκετά ευκατάστατος, να τον τραβά στο πλάι και να τον ληστεύει, επιδεικνύοντας άθελά του στους υφισταμένους του το πώς γίνεται σωστά η δουλειά.

Επίσης στις 26 Σεπτεμβρίου, βρέθηκε στην προβλήτα της Πούντας και η Βρετανίδα γλύπτρια *Clare Sheridan*, η οποία είχε έρθει στη Σμύρνη με σκοπό να κάνει την προτομή του Μουσταφά Κεμάλ, κάτι που εντέλει δεν κατάφερε. Στην αποβάθρα έγινε μάρτυρας ενός δραματικού γεγονότος. Ένας Έλληνας που είχε συλληφθεί από τους Τούρκους προσπαθούσε απεγνωσμένα ν' αυτοκτονήσει κόβοντας τη σφαγίτιδα φλέβα του λαιμού του μ' ένα σουγιά, όμως το μόνο που κατάφερε να κόψει τελικά ήταν οι φωνητικές του χορδές. Τα αίματα έτρεχαν ποτάμι, κι εκείνος μούγκριζε σαν ζώο. Αφού απέτυχε να δώσει τέλος στη ζωή του μ' αυτόν τον τρόπο, ο άνδρας άρχισε να χτυπά το κεφάλι του με δύναμη σε μια μεγάλη πέτρα στο έδαφος. Τέλος, αποτυγχάνοντας για άλλη μια φορά, έπεσε στη θάλασσα ανάμεσα σε σαπισμένα κουφάρια ανθρώπων και ζώων. Επιδεικνύοντας τεράστια δύναμη θέλησης, κατάφερε να κρατήσει το κεφάλι του κάτω απ' το νερό για πολλή ώρα.

Όταν τελικά σταμάτησε να κινείται, οι Τούρκοι, που παρακολουθούσαν αμέτοχοι, τον πλησίασαν τσαλαβουτώντας στα νερά και του πήραν το σακάκι για να ψάξουν τις τσέπες του. Έπειτα έσυραν το πτώμα στη στεριά και το πέταξαν σε μια γωνιά σαν να 'ταν κάποιο βαρύ σακί.

Ανάμεσα στους Τούρκους υπήρχαν όμως και εξαιρέσεις, σύμφωνα με την αφήγηση μιας πρόσφυγα από το Γκιαούρκιοϊ της Εφέσου:

«Οι Τούρκοι είχαν πάρει ένα παπά, του λύσαν τη ζωστήρα του, του τράβαγαν τα γένια, τα μουστάκια, και τον χτυπούσαν. Εκείνη την ώρα, κοντά στο πλοίο, παρουσιάστηκε ένας Τούρκος απάνω σ' ένα άσπρο άλογο και πρόσταξε να σταματήσουν το κακό. Ήτανε ένας άνθρωπος που δεν έμοιαζε με τους άλλους, έμοιαζε σαν περήφανος άγιος, μια παράξενη μορφή. Πρόσταξε ακόμα να μην βασανίζουν τον παπά, και τους χτύπησε με το καμουτσίκι του. Ύστερα γύρισε σε μας, μας άνοιξε δρόμο και περάσαμε και μπήκαμε στα πλοία με αφάνταστα θάσανα.»

Ως το τέλος Σεπτεμβρίου, από τη σιδηροδρομική αποβάθρα της Πούντας μεταφέρθηκαν στην Ελλάδα με τα πλοία πάνω από 150.000 πρόσφυγες. Καθώς έφευγαν, έβλεπαν για τελευταία φορά την καμένη Προκουμαία, από την οποία δεν είχε απομείνει παρά μια τεράστια πρόσοψη. Κατεστραμμένη και η υπόλοιπη χριστιανική Σμύρνη, και μόνο η τουρκική Ιζμίρ ήταν ακόμα ζωντανή πια.